

Mapa dokumentem rosyjskiej kolonizacji Syberii do połowy XVIII wieku

Lucyna Szaniawska

Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN

E-mail: lucyna-szaniawska@wp.pl

Zarys treści: Od okresu wielkich odkryć geograficznych kraje europejskie włączyły do kręgu swoich wpływów politycznych, administracyjnych i kulturowych olbrzymie obszary rozrzucone po całym świecie. Rosja swój podbój kolonialny rozpoczęła około pół wieku później niż kraje Europy zachodniej, stopniowo zagarniając rzadko zamieszkane tereny na południowy wschód i na wschód od swych granic. Do końca XVII w. rozbudowano na obszarach Syberii rosyjską sieć administracji, a także powoli zagospodarowano tamtejsze zasoby. Do połowy XVIII w. zwiększono zasięg założonych produkcyjno-handlowych faktorii o zachodnie wybrzeża Ameryki Północnej, od Alaski po Kalifornię.

Do zagospodarowania zajmowanych przestrzeni niezbędne były mapy. W celu analizy relacji zachodzących między poznawaniem i zagospodarowywaniem Syberii a ich kartograficznym obrazem autorka niniejszego artykułu wybrała trzy dokumenty kartograficzne, będące kamieniami milowymi w rozwoju kartografii ziem Imperium Rosyjskiego.

Słowa kluczowe: mapa jako dokument, mapy Syberii, Anthony Jenkinson, Abraham Ortelius, Semyon Remezov, Joseph-Nicolas Delisle

1. Wstęp

Od okresu wielkich odkryć geograficznych kraje europejskie włączały do kręgu swoich wpływów politycznych, administracyjnych i kulturowych olbrzymie obszary rozrzucone po całym świecie. Portugalia i Hiszpania, a po nich Holandia, Anglia i Francja kolonizowały odległe regiony, stopniowo idąc od opanowanych wybrzeży w głąb lądów, dostosowując metody działania do warunków środowiska geograficznego i poziomu kulturowego tamtejszych społeczeństw. Aby dotrzeć do kolonii, a potem wrócić z drogocennym towarem kupcy europejscy sporządzali dokładne mapy – głównie morskie, ale i lądowe, które także dokumentowały kierunki podróży odkrywczych. Mapy te początkowo pokazywały wybrzeża, ale już w drugiej połowie XVI w. drukowano mapy kolonizowanych obszarów, służące administrowaniu zasobami tych terenów lub po prostu popularyzujące egzotyczne dla Europejczyków kraje.

Rosja swój podbój kolonialny rozpoczęła o około pół stulecia później, a jej ekspansja przebiegała inaczej – stopniowo zagarniała rzadko zamieszkane teryny na południowy wschód i na wschód od swoich granic¹. Przebieg rosyjskiej kolonizacji stwarzał inne potrzeby tworzenia prezentacji kartograficznych. Stąd analizę treści geograficznej map poprzedza szkic dziejów podboju Syberii oraz krótkie przypomnienie źródeł, których zdaniem autorki użyto do sprecyzowania treści omawianych w artykule map. Stopień poznania Syberii i zasięg jej kolonizacji jest widoczny na mapach publikowanych wówczas w Rosji i Europie. Celem niniejszego artykułu jest wykazanie związków treści tych map z procesem odkrywania ziem Syberii.

W celu analizy relacji zachodzących między poznawaniem i zagospodarowywaniem Syberii a jej obrazem na mapach do niniejszego artykułu wybrano trzy dokumenty kartograficzne będące kamieniami milowymi poznawania Syberii, a także rozwoju kartografii ziem wschodniej części Carstwa Rosyjskiego. Są to:

1) mapa opracowana przez angielskiego ambasadora w Rosji Anthona Jenkinsona wydana w Londynie w 1562 r. oraz w redakcji Abrahama Orteliusa z antwerpskiej edycji w 1570 r., obejmująca na wschodzie teryny Syberii do Obu z Irtyszem, a na południu kraje Azji Centralnej po Taszkent;

2) rękopiśmienny atlas Syberii *Čertežna Kniga Sibiri* Siemiona Riemiezowa (Semyona Remezowa) z 1701 r. pokazujący Syberię i rosyjski Daleki Wschód, a do porównania mapy Johanna Baptisty Homanna z 1704 i od 1716 roku;

3) atlas Rosji *Rußischer Atlas welcher in einer General Charte und neunzehn Special Charten das gesamte Rußische Reich* Rosyjskiej Akademii Nauk opracowany pod kierunkiem Josepha-Nicolasa Delisle, wydany w Petersburgu w 1745 roku, a do porównania mapa ZSRR z *Powszechnego atlasu świata*, opublikowanego w Warszawie przez Państwowe Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych w 1974 roku.

2. Stan poznania Syberii zobrazowany na mapie Anthona Jenkinsona z 1562 roku oraz w redakcji Abrahama Orteliusa z 1570 roku

Narażone w pierwszym rzędzie na podbój Rosji ludy zachodniej Syberii prowadziły wędrowny lub półosiadły tryb życia. Najbardziej na północ wysunięte teryny zamieszkiwali Samojedzi, w tym grupa Eńców (półwysep Tajmyr), którzy zajmowali się hodowlą reniferów, zbieractwem i rybołówstwem. Ich południowymi sąsiadami były ugryjskie plemiona Ostiaków i Wogułów, zamieszkujących obszary Uralu Środkowego, nad górną Peczorą, Wiszerą i Kamą². Ludy te

¹ Szerzej w: V.A. Kivelson, *Exalted and Glorified to the Ends of the Earth: Imperial Maps and Christian Spaces in Seventeenth- and Early Eighteenth-Century Russian Siberia*, w: *The Imperial map. Cartography and the mastery of empire*, red. J.R. Akerman, Chicago, 2009, s. 47–91.

² Zwane na Rusi także pod wspólną nazwą Jugry. Więcej w: Z. Łukawski, *Historia Syberii*, Wrocław 1981, s. 40–42.

zajmowały się łowiectwem, zbieractwem i rybołówstwem. Kilka pokrewnych rodów tworzyło rejony (księstewka), które Rosjanie nazywali *oblastiami*, a ich obwarowane siedziby – *ostrogami*. Posługiwali się narzędziami kutymi z żelaza, które otrzymywali w zamian za futra od kazańskich Tatarów, wołżańskich Bułgarów i Rosjan. Podobne ludy żyły nad Obem w strefie tajgi. Stepowe obszary zachodniej Syberii zamieszkiwali wywodzący się z plemion tureckich Tatarzy, lud na wyższym szczeblu rozwoju kultury materialnej niż ich północni sąsiedzi. Prowadzili hodowlę koni i bydła, zajmowali się również myślistwem i rybołówstwem oraz rzemiosłem, tj. garncarstwem, kowalstwem, ciesielką, ślusarstwem itp. Hodowcy tatarscy mieszkali w jurtach. Tworzyli wspólnoty terytorialne zwane *ulusami*. Związki rodowo-plemienne były podporządkowane chanom Złotej Ordy aż do lat dziewięćdziesiątych XV wieku. Na skutek sił odśrodkowych uniezależniły się poszczególne plemiona i do połowy XV w. powstały chanaty Syberyjski, Kazański i Astrachański³.

W latach 1546–1584, za panowania potężnego cara Iwana IV Groźnego, Rosja rozpoczęła ekspansję i podbiła w 1552 r. Chanat Kazański⁴. W 1555 r. przejściowo zwasalizowała Chanat Syberyjski, posuwając swoje władztwo na wschód. Oddziały kozackie prowadziły ze zmiennym szczęściem pochody wojenne zdobywając kolejne miejscowości i zakładając własne osady obronne⁵. W 1556 r. do Rosji został wcielony Chanat Astrachański. W 1585 r. Chanat Syberyjski został ostatecznie podbity przez Kozaków pod wodzą atamana Jerma-ka, przy współudziale rodziny Stroganowów, a następnie wcielony do Carstwa Rosyjskiego. Ekspansja na wschód była systematycznie kontynuowana jeszcze w XVII wieku.

W pierwszej połowie XVI w. opisy oraz mapy publikowane w Europie zawierały bardzo skromne informacje o Syberii. Najobszerniejsze dzieło tego okresu *Cosmographia universalis* Sebastiana Münstera wydane po raz pierwszy z mapami w 1544 r. wnosi niewiele nowych nazw geograficznych w stosunku do tych zapisanych w *Geografii* Klaudiusza Ptolemeusza. Na zachodnim brzegu Obu („Obi fl.”) podano nazwę jedynej miejscowości Sybir⁶, a na innej mapie w tym dziele pojawił się na wschód od Wołgi napis: „SAR-MATIA ASIATICA Rha flu. secundum Ptolemaeum, secundum Ruthenos usque Volga, & secundum Tartaros Edel.”⁷, powtarzający informacje za Ptolemeuszem⁸.

³ Ibidem, s. 43–44.

⁴ Ruchy wojsk ilustruje mapa w atlasie I.T. Maksimov (red. map), *Voenno-istoričeskij atlas IX–XX veka*, Moskwa 2003, s. 31.

⁵ Równolegle Iwan Groźny prowadził wojny zaczepne na zachodzie i tutaj wysyłał wojsko rosyjskie, w skład którego od 1550 r. wchodziły oddziały strzelców uzbrojonych w broń palną. W 1554 r. zmusił Zakon Kawalerów Mieczowych w Inflantach do płacenia trybutu, a w cztery lata później rozpoczął wojnę z Litwą.

⁶ Mapa tekstowa w księdze V, w rozdziale „Moscowyter land”.

⁷ Cytat z kopii mapy tekstowej *De terris Asiae minoris* wydanej w 1552 r., w księdze IV, s. 994.

⁸ L. Bagrow, *Istorija russkoj kartografii*, Moskwa, 2005, s. 117–125; L. Bagrow, *A History of the Cartography of Russia up to 1600*, Wolfe Island, Ont. 1975, vol. 1, s. 79–83.

Z pewnym przybliżeniem można powiedzieć, że *Traktat o dwóch Sarmacjach* Macieja z Miechowa z 1517 r. jako pierwszy przybliżał nieco wiedzę geograficzną o krainach położonych na północny wschód i wschód od Rosji, zaś Miechowita jako pierwszy Europejczyk podaje rosyjskie nazwy gór i rzek tych terenów⁹. Kolejna mapa pokazująca obszary nad dolnym i środkowym Dnieprem to *Południowa Sarmacja* Bernarda Wapowskiego z 1526 roku¹⁰, Natomiast tekst Sigmunda Herbersteina zawiera głównie informacje o szlakach wiodących z Rosji na Syberię, a dołączona do niego mapa z datą 1549 r. wnosi nazwę „SIBIER PROVINCIA”¹¹. Stąd opisana przez wrocławską badaczkę Krystynę Szykułę¹² oryginalna mapa *NOVA ABSOLVTAQVE RVSSIAE, MOSCOVIAE & TARTARIAE*... Anthona Jenkinsona drukowana w Londynie w 1562 r. była pełnym „novum”, choć zawierała nieliczne obiekty geograficzne Syberii, a jej kopia wykonana przez Abrahama Orteliusa *RVSSIAE, MOSCOVIAE & TARTARIAE descriptio auctore Ienkensono Anglo edita Londini Anno 1562 & dedicata illustriss: D. Henrico Sydneo Wallię presidi*, wydawana od 1570 r. w Antwerpii w atlasie *Theatrum orbis terrarum* spopularyzowała dosyć specyficzne informacje o zachodniej Syberii¹³.

Podobnie jak na innych renesansowych mapach egzotycznych krain, na mapach Jenkinsona i Orteliusa¹⁴ znajdują się graficzne i tekstowe informacje o stosunkach politycznych, sieci wodnej i osadniczej oraz ciekawostki dotyczące ludności tubylczej. Rzeki Ob, Ural (tu „Yaick fl.”¹⁵) i Wołga z Kamą, a także Morze Białe i Morze Barentsa na północy oraz Morze Czarne i Morze Kaspijskie na południu stanowią geograficzny szkielet mapy. Jezioro „Kitaia Lacus” w środkowym biegu Obu, zapewne jest przesadzoną informacją o bagnach i podmokłościach tej części tajgi¹⁶. Choć przekazana wiedza nie jest ścisła, jednak oddaje egzotykę ludności i ówczesne podziały polityczne terenów zachodniej Syberii (ryc. 1).

Wschodnie granice Rosji są poprowadzone na północy wzdłuż dolnego biegu Obu, następnie skręcają na południowy-zachód do rzeki Kamy i dalej biegną do Wołgi i wzdłuż niej do Morza Kaspijskiego, obejmując chanaty Kazański i Astrachański, podbite w latach sześćdziesiątych XVI w. Sposób oznaczenia tych granic na mapach Jenkinsona i Orteliusa pokazuje rycina 2.

⁹ Z. Łukawski, *Historia*, s. 50; L. Bagrow, *Istoria*, s. 84–87; L. Bagrow, *A History*, vol. 1, s. 48–51.

¹⁰ L. Bagrow, *Istoria*, s. 107–111; L. Bagrow, *A History*, vol. 1, s. 72–76.

¹¹ L. Bagrow, *Istoria*, s. 102–106; Bagrow, *A History*, vol. 1, s. 69–72.

¹² K. Szykuła, *Mapa Rosji*, reprodukcja, s. 70–71.

¹³ J. Keuning, *Jenkinson's map of Russia*, „Imago Mundi”, vol. 13, 1956, issue 1, s. 172–175: jeszcze przed odkryciem wrocławskiego egzemplarza przekazuje informacje o dziejach powstania mapy oraz o późniejszych redakcjach opartych o treść mapy Jenkinsona.

¹⁴ Jedyne zachowane egzemplarze mapy Jenkinsona jest trochę zniszczone, a stan badanej mapy Orteliusa jest bez zarzutu.

¹⁵ Nazwa Jaik była stosowana do 1775 r.

¹⁶ L. Bagrow, *Istoria*, s. 107–111; L. Bagrow, *A History*, vol. 1, s. 138–139.

a

b

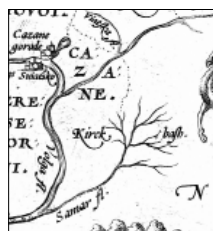
Ryc. 1. Wschodnie granice Rosji i nazwy głównych grup etnicznych Syberii na mapach:
(a) Jenkinsona z 1562 r. i (b) Orteliusa z 1570 r

a

b

c

d

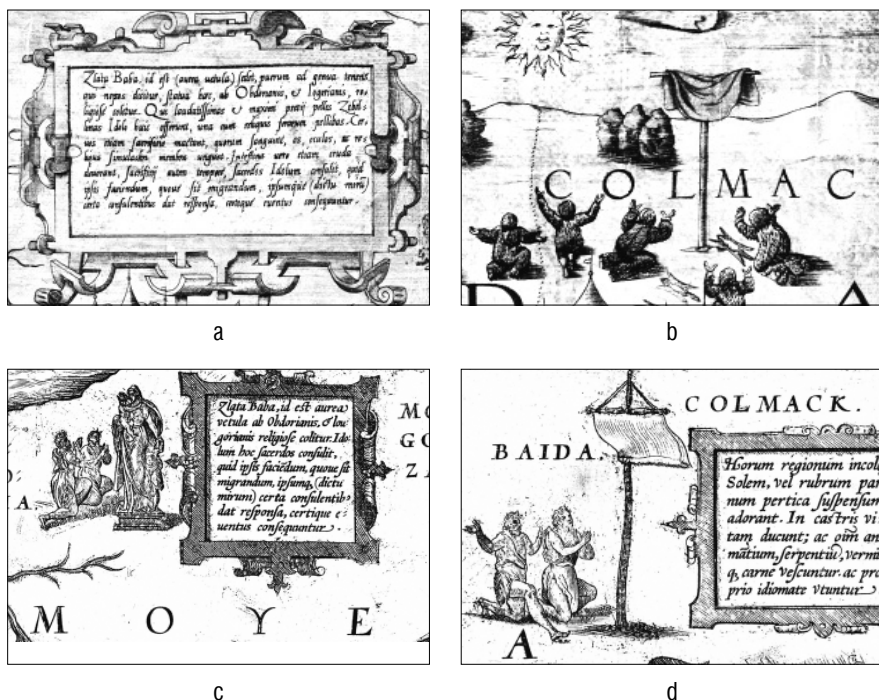
Ryc. 2. Oznaczenia na mapie Jenkinsona granic: (a) Chanatu Kazańskiego i (b) Chanatu Astrachańskiego oraz na mapie Orteliusa granic: (c) Chanatu Kazańskiego i (d) Chanatu Astrachańskiego

Na mapie Jenkinsona dodatkowe napisy mówią o wcieleniu do Rosji obu terytoriów: Kazańskiego „Cazans Regnum Tartariae fuit Anno 1551 expugnatum ac Imperatori Russiae subiectum” oraz Astrachańskiego „Astracan Tartarum Regnum fuit anno 1554 subactum ac Imperio Russiae adiectum”. Chociaż Jenkinson odbył podróże do Rosji w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, na jego mapie obie daty zaboru chanatów są nieścisłe i różnią się o dwa lata od przyjętych przez rosyjskich historyków¹⁷.

Na uboższej w elementy graficzne i tekstowe mapie Orteliusa nie zostało zapisane datowanie żadnego faktu historycznego, a noty opisujące zwyczaje

¹⁷ I.T. Maksimov (red. map), *Voенно-истори́ческий*, s. 29.

mieszkańców Syberii znacznie skrócono. Autorzy obu map połączyli ludy Zachodniej Syberii w grupy etniczne Samojedów (SAMOYEDA): IOVGHO-RIA, MOLGOMZAIA[ni], BAIDA, COLMACK oraz Tatarów (TARTARI): TVMEN, NAGAIA, CASSACKIA, a ich rozmieszczenie zobrazowali zapisem wielkimi literami rozrzuconymi pośród innych obiektów. Noty umieszczone w ozdobnych ramkach nieregularnie rozmieszczonych na obu mapach podają

Ryc. 3. Informacje o obszarach zamieszkałych przez Samojedów: na mapie Jenkinsona (a) tekst o „Złotej babie”, (b) scena modłów do Słońca oraz na mapie Orteliusa, (c) tekst o „Złotej Babie” i winieta, (d) scena modłów do Słońca wraz z tekstem

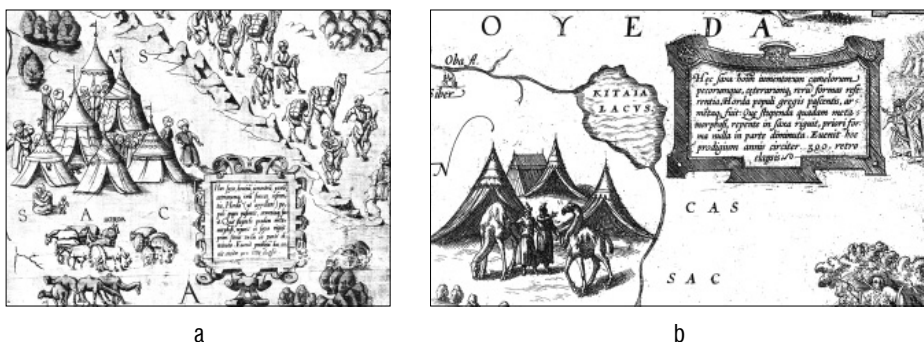
krótkie charakterystyki mieszkańców wraz z ich mało zrozumiałymi dla Europejczyków obrzędami. Na obszarach zamieszkałych przez Samojedów, na wschód od dolnego Obu winieta kobiecej postaci opisana jest słowami: „Złata Baba, to jest złota kobieta do której modlą się Odorianie i Iougorianie. Kapłan konsultuje z bóstwem, co robić i gdzie iść. Ona daje jasną odpowiedź i w konsekwencji przewodzi” (ryc. 3a,b); dalej na wschód napis: „Molgomzaiani, Baidai, Colmachij, Ethniei [mieszkańcy] tego regionu modlą się do Słońca i czerwonych materii. Mieszkają w obronnych osiedlach, jedzą zwierzęta, węże i robaki, mają swój język”¹⁸ (ryc. 3c,d).

¹⁸ Oba cytaty skrócone przez autorkę.

Ikonografia i opisy Tatarów zamieszkujących stepowe tereny zachodniej Syberii pokazywała ich jako równie egzotycznych, ale oczywiście wydobywała ich inne cechy. Do ludów tych należeli między innymi Kirgizi. To im przypisano przerażające obrzędy. W ramce przylegającej do prawej ramki mapy czytamy: „Kirgizi żyją w plemionach i hordach. Mają taki zwyczaj, że kiedy

Ryc. 4. Scenka rodzajowa z udziałem Kirgizów: (a) na mapie Jenkinsona (b) na mapie Orteliusa

Ryc. 5. Tabory koczujących na stepach Tatarów: (a) na mapie Jenkinsona (b) na mapie Orteliusa

kapłan prowadzi ceremonię miesza krew i mleko z ziemią. Wspina się z tym na drzewo i zrasza ludzi. Gdy ktoś umiera, wiesza się go na drzewie”¹⁹. Obok napisu umieszczono scenkę rodzajową z modlącymi się Kirgizami i zwłokami wiszącymi między drzewami (ryc. 4).

Obok sceny z Kirgizami pokazano kilka różnych kompozycji charakteryzujących wędrowny styl życia. Jedna z nich z tekstem: „Obszar ma hordy wędrujących ludów, z bydłem, wielbłędami i innymi zwierzętami. Pojawili się 300 lat temu”. Nieco inna jest zawartość tekstów na obu porównywanych mapach, a także zostały one zilustrowane odmiennymi scenami.

¹⁹ Cytat skrócony przez autorkę.

W obu kompozycjach pokazano wędrowanie ludzi wraz ze zwierzętami hodowlanymi. Jednak na mapie Ortelusa widzimy scenę pochodu uzbrojonych oddziałów pieszych i konnych, a na innej pokazano hodowców wielbłądów obok rozstawionych namiotów. Na mapie Jenkinsona obrazki są sielankowe: po prawej stronie wędrująca karawana z jucznymi wielbłędami i jadącymi na osiołkach kobietami z dziećmi na rękach, po lewej zaś odpoczywający w pobliżu rozłożonych namiotów ludzie w turbanach, a poniżej stada pasących się koni, owiec i wielbłądów.

Sieć osadniczą tworzą trzy miasta: położony nad Obem „Siber” oraz dwa miasta nad środkowym biegiem rzeki Ural – „Shakashick” (Сарайчик) i prawie u ujścia „Serachick” (Серайчик), jednak ich nazwy są uważane przez badaczy rosyjskich za zdublowane²⁰.

Obie mapy są dużych rozmiarów – Jenkinsona 81,7×101,7 cm, a Orteliusa 35,5×44,8 cm (ryc. 5). Obraz obszarów zachodniej Syberii zajmuje ponad połowę powierzchni map Rosji. Miejsca na bardziej szczegółowy opis jest wystarczająco dużo, pomimo to ich treść geograficzna jest bardzo uboga. Świadczy to o słabej znajomości terenów, po których od kilku stuleci wędrowali kupcy, a od kilkudziesięciu lat wojska kozackie, zagarniające je dla Carstwa Rosyjskiego, kawałek po kawałku. Mimo to opracowujący obie mapy skupili uwagę jedynie na lokalizacji i charakterystyce etnograficznej ludności zamieszkującej zachodnią Syberię.

3. Stan poznania Syberii zobrazowany w atlasie *Čertežna Kniga Sibiri Siemiona Riemieżowa z 1701 roku*

Do końca XVII w. rozbudowano na obszarach Syberii rosyjską sieć administracji, a także stopniowo zagospodarowywano tamtejsze zasoby. W 1648 r. oddział kozaków pod dowództwem Siemiona Dieżniewa przepłynął cieśninę między Azją i Ameryką. Równolegle kolonizowano obszary nad Amurem, aż po Morze Ochockie. Na terenach wschodniej Syberii założono Jakuck, Jenisejsk, Irkuck, Krasnojarsk, Ochock i Wierchojańsk. Wyprawy wzdłuż syberyjskich rzek oraz wybrzeży morskich doprowadziły w końcu lat sześćdziesiątych XVII wieku do poznania (jeszcze bardzo pobieżnego) rosyjskiego Dalekiego Wschodu.

Równolegle z kolonizacją powstawały opisy i rękopiśmienne mapy poszczególnych regionów, głównie na polecenie kolejno panujących carów i ich administracji. W ten sposób stopniowo ziemie te były prezentowane na lepszych lub gorszych mapach²¹, a na nich oparto treść pierwszej generalnej mapy Syberii, którą opracowano w 1667 r. w Tobolsku na polecenie wojewody Piotra Godunowa²². Mapa miała przede wszystkim zawierać obraz miast i fortów („goroda” i „ostrogi”).

²⁰ Np. rosyjski historyk i archeolog B.A. Rybakov, *Russkije karty Moskvi XV – načala XVI veka*, Moskwa 1974.

²¹ L. Bagrow, *A History of the Cartography of Russia up to 1600*, Wolfe Island, Ont. 1975, vol. 2, s. 20–22.

²² L. Bagrow, *Sparwenfeld's Map of Siberia*, „Imago Mundi”, vol. 4, 1947, issue 1, s. 68. Mapa przechowywana w Harvard University, Houghton Library.

Pierwsza jej wersja powstała nie później niż w 1640 r., a kopia wykonana była prawdopodobnie przez Siemiona Riemiezowa w 1668 r. Nie podano skali ani siatki kartograficznej, a sama mapa jest w orientacji południowej. Jej treść stanowią główne rzeki Syberii oraz 176 oznaczonych miejscowości²³.

Po 1672 r. ponownie skartowano obszary pomiędzy Jenisejem, oceanem (dorzecza Leny i Kołomy) a dorzeczem Amuru. W latach 1686–1690 wyruszyła przez Syberię dyplomatyczna misja do Chin. Brał w niej udział Piotr Godunow, który był także sygnatariuszem zawartego w 1689 r. Traktatu Nerczyńskiego. Przy okazji wytyczania granic wykonano mapę krainy nadamurskiej od fortu Nerczyńsk po Ocean Spokojny. Wówczas powstały także mapy i opisy rosyjskiego Dalekiego Wschodu, niestety o bardzo zróżnicowanym poziomie dokładności rysunku i szczegółowości treści²⁴. Materiały te były podstawą do opracowania kolejnych map tego obszaru, a także najważniejszej z nich, zawartej w omówionym niżej dziele S. Riemiezowa²⁵.

Čertežna Kniga Sibiri Siemiona Ulianowicza Riemiezowa (1642 – po 1720)²⁶ jest atlasem, jednym z trzech opracowanych przez tego cenionego przez badaczy historyka i kartografa Syberii, którego ojciec, setnik strzelców Uljan Moisiejewicz Riemiezow także był kartografem, mieszkającym w Tobolsku od 1628 roku²⁷. Atlas został zamówiony specjalnym aktem z dnia 10 stycznia 1696 r., wydanym przez mieszczący się w Moskwie „Sibirski Prikaz” (Urząd do spraw Syberii), w którym jest mowa o sporządzeniu map dla syberyjskich miast i „uiezdov” (okręgów): Tobolska, Tary, Tiumenia, Turinska, Wierchoturja, Pelymu, Berezowa, Surgutu, Narymu, Tomska, Kuźniecka, Nowej Magnezji, Jakucka, Irkucka i Nerczyńska. Każda z map miała być wykonana w formacie 215×140 cm, a Tobolsk, jako największe centrum administracyjne oraz generalna mapa Syberii – w formacie 215×280 cm. W instrukcji określono, że każda mapa okręgu ma zawierać wszystkie rosyjskie miasta, warownie, wsie i osady miejscowej ludności, która wnosi podatki do siedziby danego okręgu, a także rzeki, nad którymi są one usytuowane, ich nazwy oraz drogi wraz z odległością od osad do miasta, pomierzone pieszo i podane w wiorstach lub dniach potrzebnych do przebycia. Miarę zastosowaną do pomiarów terenowych określono jako „1000 sążni w 1 wiorście”. Pomiarów odległości były prowadzone głównie wzdłuż rzek. Zadanie to zostało wykonane i atlas sygnowany przez Siemiona Riemiezowa skompletowano z datą 1 stycznia 1701 roku²⁸.

²³ L. Bagrow, *A History*, vol. 2, s. 24–25, reprod.

²⁴ L. Bagrow, *A History*, vol. 2, s. 38.

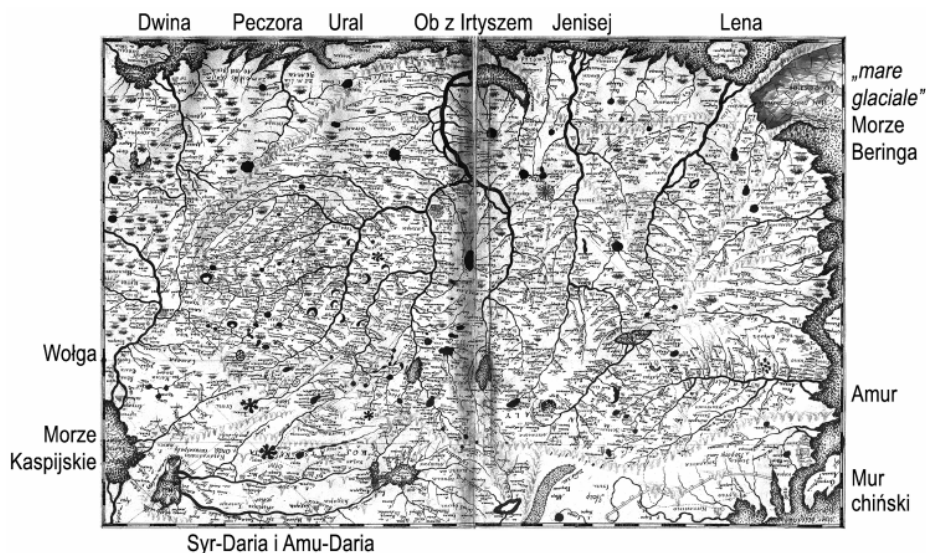
²⁵ W 1697 r. Riemiezow opracował materiały dla obszarów dorzecza Kamy, Peczory i Dwiny, aż do Smoleńska, które następnie włączył do *Čertežnej Knigi*: L. Bagrow, *Semyon Remezov – a Siberian Cartographer*, „Imago Mundi”, vol. 11, 1954, issue 1, s. 118.

²⁶ A.V. Postnikow, *Razvitie kartografii i voprosy ispolzovania staryh kart*. Moskwa 1985, s. 136.

²⁷ L.A. Goldenberg, *The atlases of Siberia by S.U. Remezov as a source for old Russian urban history*, „Imago Mundi”, vol. 25, 1971, issue 1, s. 39.

²⁸ L. Bagrow, *Semyon Remezov*, s. 111–118.

Čertežna Kniga Sibiri, obecnie przechowywana w Państwowej Bibliotece Rosji, została zreprodukowana i opublikowana wraz z obszernymi komentarzami w 2003 roku²⁹. Właśnie ten reprint dwudziestu trzech map został poddany analizie. Atlas składa się z dwóch map generalnych – jednej przedstawiającej topograficzny układ obiektów geograficznych *Čertež vseh Sibirskih gorodov i rek i zemel* (ryc. 6) drugiej etnograficznej *Čertež razpoloženia zemli vsej Sibiri, Tobolska i vsieh drugih gorodov, nasilennyh miest i stepi z oznaczonymi ziemiami i mieszkającymi na nich grupami ludności oraz dwudziestu map regionalnych i jednego planu miasta z przyległymi okolicami.*

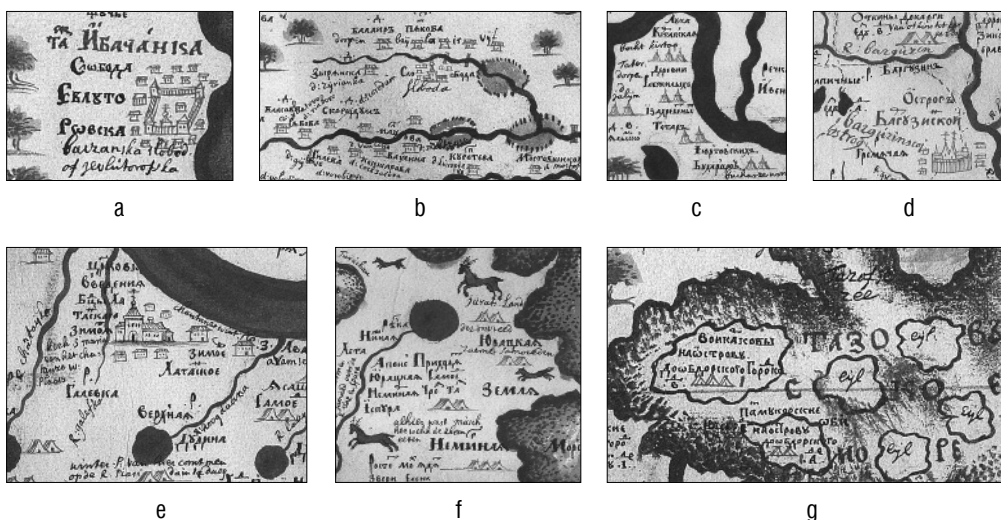
Ryc. 6. Mapa generalna *Čertež vseh Sibirskih gorodov i rek i zemel* z dodanymi przez autorkę, poza ramką mapy, nazwami ważniejszych obiektów geograficznych, w orientacji zmienionej na północną

S. Riemiezow z elementów treści geograficznej zdecydowanie najbardziej drobiazgowo przedstawił osadnictwo. Miejscowości zależnie od ich wielkości i charakteru zostały oznaczone różnymi znakami graficznymi. Pomimo braku legendy można wydzielić kilka ich grup. Miejscowości ufortyfikowane – „ostrogi” i monastypy były otoczone murami obronnymi lub palisadami albo częściowo murami i częściowo palisadami (ryc. 7). Ponieważ miasta pokazano z lotu ptaka, więc w ich obrębie uwidoczniono kształty okazalszych budynków, a ważniejsze z nich oznaczono, np. cerkiew, dzwonnica, kuchnia, dwór wojewody, magazyn żywności, sauna itp. Sygnatury mniejszych miejscowości, osad i wsi wyrażają ich charakter lub przynależność do określonej grupy ludności (ryc. 8). Niezależ-

²⁹ A.A. Drażniuk, *Čertežna Kniga Sibiri sostavlenaja Tobolskim synom bojarskim Semyonom Remezovym v 1701 godu*, 2003, s. redakcyjna.

Ryc. 7. Przykłady planów miejscowości na mapach S. Riemiezova: (a) Epančin (Turinsk) otoczone drewnianą palisadą, (b) Pelym częściowo otoczony murami i częściowo palisadą oraz (c) monaster Wierchotur

Ryc. 8. Typy miejscowości: (a, b) „slobody”, (c) tatarskie wsie „jurtowskije”, (d) „ostrogi”, (e) „zimoie” oraz (f, g) jurty u ujścia Obu

nie od umiejętności interpretowania tych sygnatur przez badaczy, dają one sporą dawkę informacji o trybie życia mieszkańców poszczególnych części Syberii.

Przeprowadzone na Syberii w końcu XVII w. pomiary terenu bez triangulacji i obserwacji astronomicznych dały nienajlepszy obraz, na którym jest widoczne znaczne przewiększenie powierzchni dorzecza Obu z Irtyszem w stosunku do reszty Syberii i rosyjskiego Dalekiego Wschodu.

Z zachowanych dokumentów wynika, że amsterdamskie wydawnictwo braci Tessing otrzymało przywilej cara Piotra I Wielkiego na drukowanie *Čertežnej Knigi Sibiri*, stąd na mapach tego rękopiśmiennego oryginału znalazły się hollenderskie nazwy i inne napisy³⁰ (ryc. 6). Napisy te pozwoliły rosyjskim badaczom

³⁰ L. Bagrow, *Semyon Remezov*, s. 120; także L.A. Goldenberg, *The atlases of Siberia*, s. 39–45.

na zidentyfikowanie kolejnych faktów związanych z dziejami oryginałów map, a innym badaczom pomagają przy identyfikacji opisów, które zapisane dawną formą cyrylicy oraz jej skrótami czasami są nieczytelne.

Rycina 9a przedstawia fragment Irtyszu i teren wzdłuż jego południowego brzegu z napisem holenderskim „de loop der Jirtijsch” oraz cyrylicą „Бiereг Iртиша”. Po lewej stronie ryciny widzimy cztery domki – to obraz wsi tatarskiej składającej się z ustawionych jurt – z napisami: holenderskim „Tatare bosch dorp” i rosyjskim „Jurty za ostrowye” oraz niżej cmentarz oznaczony grupą wyróżnia-

Ryc. 9. Fragmenty mapy 1 *Čertež goroda Tobolska evo posada, nagoria i podgoria s ulicami*: (a) obraz i podpis wsi rosyjskiej i tatarskiej oraz (b) wykaz rzeczek płynących przez Tobolsk, zapisany po rosyjsku i po holendersku

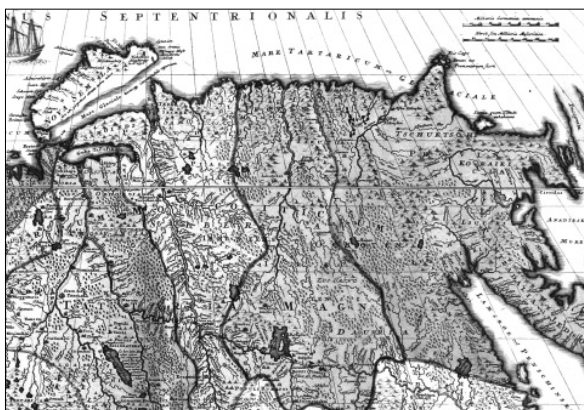
jących się kształtem drzew – z napisami: holenderskim „begraafplaats der Tataren”, rosyjskim „кладбище Татарско”. Nad oznaczeniem orientacji mapy – „Jug” oraz „зуйдъ” narysowano kompleks leśny opisany: po holendersku „bossen en moeras” i po rosyjsku „Les černej i bolota”. Rycina 9b pokazuje fragment wykazu obiektów oryginalnie zapisany na lewym i prawym marginesie mapy wraz z wykazem ich odpowiedników zapisanym alfabetem łacińskim.

Pomimo dokonania transkrypcji napisów w cyrylicy mapa nie powiększyła wiedzy europejskich kartografów o terenach Syberii. Można powiedzieć, że miała raczej mały bezpośredni wpływ na treść map drukowanych w pierwszym trzydziestolecu XVIII wieku. Fakt ten doskonale ilustruje mapa *Generalis totius imperii Moscovitici : novissima tabula Magnam Orbis terrarum partem â Polo Arctico usque ad mare Iaponicum, et Chinae Septentrionalis confinia exhibens: cum Via Czaricae nuper Legationis ex urbe Moscua per universam Tartariam, ad magnum Chinae imperatorem* [bez cesarskiego przywileju], opracowana przez popularnego kartografa i wydawcę norymberskiego Johanna Baptistę Homanna, wydana po raz pierwszy w 1704 r., częściowo bazująca na rękopiśmiennych materiałach Jobranta Idesa z 1697 r., które także wykorzystywał Riemiezow³¹

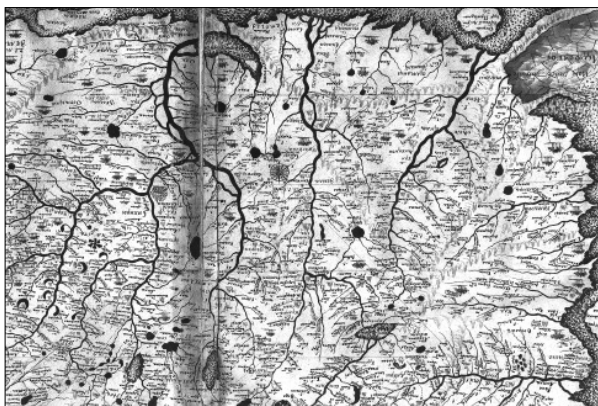
³¹ I. Zoon, *The Caspian Sea Encyclopedia*, Berlin 2010, s. 123–124.

a

b

c

Ryc. 10. Fragmenty map Rosji J. B. Homanna prezentujące wschodnią Syberię i Daleki Wschód:
(a) z 1704 r. i (b) od 1716 r. oraz (c) odpowiedni fragment mapy generalnej
w *Čertežnej Knigie Sibiri*

oraz jej późniejsza wersja również redagowana przez Homanna *Generalis totius imperii Russorum novissima tabula Magnam Orbis terrarum partem â Polo Arctico usque ad mare Iaponicum et Chinae Septentrionalis consinia exhibens: cum Via Czaricae nuper Legationis ex urbe Moscua per universum Tartariam ad magnum Chinae imperatorem* drukowana z cesarskim przywilejem w latach 1716–1724³², m.in. w *Grosser Atlas Uber die Gantze Welt* (ryc. 10).

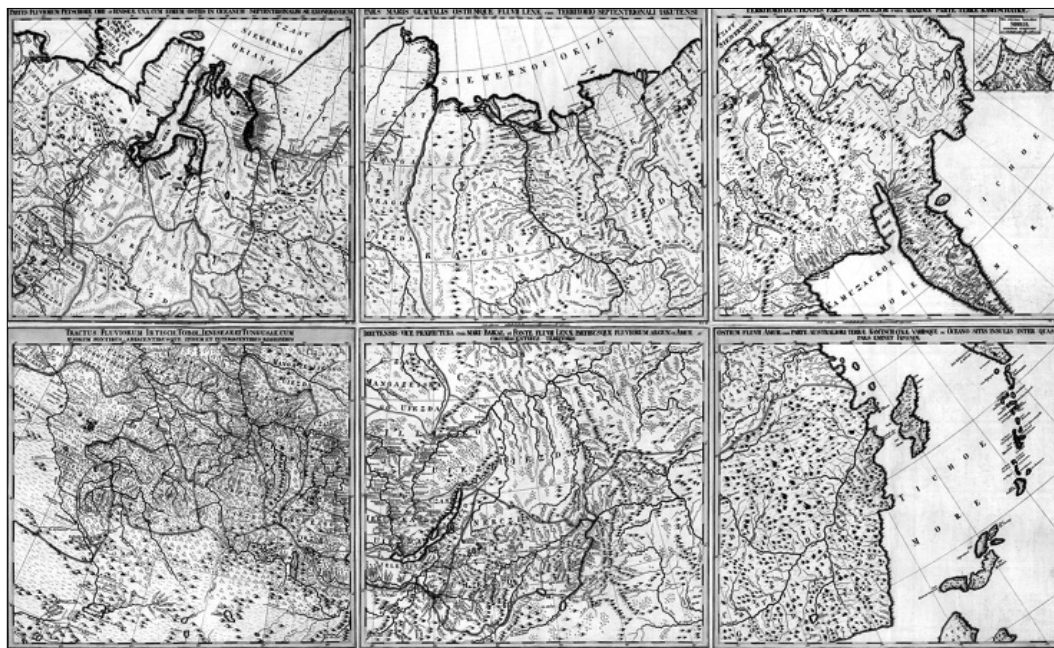
Pierwszego odkrycia rosyjskiego Dalekiego Wschodu i wybrzeży Pacyfiku dokonali kozacy Siemiona Dieżniewa w 1648 r., którzy od Czukczów dowiedzieli się o wyspie na Morzu Czukockim i o Wielkiej Ziemi położonej dalej na wschodzie, skąd uzyskiwali skórki kun³³. Reminiscencje tych wydarzeń widać

³² L. Bagrow, *A History*, vol. 2, 1975, s. 78.

³³ Z. Łukawski, *Historia*, s. 147.

a

b

Ryc. 11. (a) Mapa generalna Rosji *Mappa generalis totius Imperii Russici* w *Rußischer Atlas* z 1745 r. w skali 1:9 030 000 oraz (b) sześć arkuszy tworzących mapę Syberii w skali 1:3 444 000

na drugiej redakcji mapy Homanna sprzed 1715 roku. (ryc. 11b). Wówczas Homann dorysował brakujący Daleki Wschód poczynając od 120° E licząc od Wysp Kanaryjskich, aż do 177° E. W tej prezentacji zawarł fragment lądu między Morzem Arktycznym („Mare Tartaricum et Glaciale”) a Morzem Ochockim („Anadirscoi More”), na którym oznaczył tutejsze ludy w następujący sposób: „Isanosci”, „Tschuki”, „Koraiki” i „Liutori”. Najbardziej na północ wysuniętemu przylądkowi nadał trzy nazwy: po portugalsku „Eis Capo”, po rosyjsku „Swetoi nos” oraz po łacinie „Promontorum sacrum”. Wyspę, o której mówili Czukczowie opisał jako „Insula quam Tschuki inhabitant”. Ląd azjatycki na mapie kończą dwie wyspy: „Ins. in qua...” [dalej napis nieczytelny] oraz „Ins. De ferta”, a także za wąską cieśniną półwysep nieznanego lądu nazwany „Incognita”. Również na mapie Homanna jest długi półwysep Kamczatka („Kamtzadalia vel Jedso”). Na mapie Riemiezowa Kamczatka jest wyspą oraz brak jest nazwy Mandżurii³⁴, a u Homanna kraina na północ od dolnego biegu Amuru nazwana została „MAGNA DAURIA”. Większość tutejszych nazw ma brzmienie rosyjskie, a więc informacje o nich zapewne pochodziły z innych niż *Čerteżnej Knigie Sibiri* rosyjskich źródeł.

Analizując warstwę informacyjną o Syberii na obu wersjach mapy Homanna i porównując ją z bardzo szczegółową treścią mapy w *Čerteżnej Knigi Sibiri* dochodzi się do wniosku, że zostały przeniesione tylko wybrane informacje tekstowe, a jeszcze w mniejszym stopniu Homann korzystał z graficznego przekazu Riemiezowa. Położenie względem siebie biegu głównych rzek, a także zarys północnych i wschodnich wybrzeży Syberii są tak znacząco różne, że trudno przypuszczać, że atlas Riemiezowa mógł tu być wzorcem. Z niewiedomego dla autorki powodu proporcje te lepiej zachowano na obu redakcjach mapy Homanna, chociaż jak pokazano na rycinie 10, obraz rosyjskiego Dalekiego Wschodu, był równie daleko odbiegający od rzeczywistości.

Mapy generalna i poszczególnych ziem w *Čerteżnej Knigie Sibiri* dawały współczesnym bardzo szczegółową informację o położeniu względem siebie wszystkich obiektów (szczególnie położenia miejscowości oraz rzek), a dla badaczy stanowiły ogromny historyczny materiał. Były jednak z punktu widzenia ich kartometryczności źle wykonane, nie zachowując jednolitych skal, dawały ogromne zniekształcenia obrazu prezentowanych terenów. Zakładając, że *Čerteżna Kniga Sibiri* była oficjalnym dokumentem wykonanym na zamówienie cara, musiała być syntezą odzwierciedlającą wiedzę rosyjskich geografów i kartografów o topografii tych terenów, a ponieważ mapy Homanna dokumentowały w odmienny sposób zasób tej wiedzy, to takie zjawisko można tłumaczyć jedynie wielkim doświadczeniem norymberskiego wydawcy w redagowaniu map egzotycznych obszarów.

³⁴ Również nie ma jej na mapie 21 *Čerteż Zemli Nerčinskogo goroda*, która prezentuje krainy nadamurskie, aż po mur chiński.

4. Stan poznania Syberii zobrazowany w atlasie *Rußischer Atlas welcher in einer General Charte z 1745 roku*

Stopniowe kolonizowanie Syberii rozpoczynały oddziały wojskowe, a po nich wkraczali osiedleńcy wywodzący się z różnych regionów Europy Wschodniej – głównie z Rosji. Od połowy XVII w. Rosja prowadziła częste wojny z sąsiadami: Rzeczpospolitą, Szwecją i Chanatem Krymskim. Jeńców wysyłano do miast i „ostrogów” na Syberii, gdzie uzupełniali załogi wojskowe i spełniali różne funkcje w administracji państwowej lub byli osadzani na roli. Początkowo zsyłane grupy nie były liczne, dopiero w XVIII w. Syberia staje się miejscem zasłania skazanych na ciężkie roboty oraz zbiegłych chłopów pańszczyźnianych³⁵. Dobre gleby oraz sprzyjający rolnictwu klimat, a także budowa warownych „ostrogów” powodowały szybkie zasiedlanie terenów stepowych. Początkowo powstają forty, a później wokół nich rozrastające się wsie. Proces ten dobrze ilustrują ryciny 8a i 8d – na pierwszej z nich widać „Bazanską Swobodę” z kilkunastoma domostwami, a na drugiej „Baguzinskiej Ostrog” wraz z sześcioma domostwami. W 1762 r. caryca Katarzyna II wydała ukaz, na podstawie którego obszarnicy mogli zsyłać na Syberię swoich krnąbrnych chłopów wraz z ich rodzinami. Stąd od lat sześćdziesiątych XVIII w. na tereny południowej Syberii zaczęto systematycznie skierowywać chłopów pańszczyźnianych. W latach 1719–1795 ludność Syberii powiększyła się prawie dwu i pół krotnie³⁶.

Syberyjskie miasta rozwijały się dzięki handlowi, rozbudowywaniu administracji oraz początkom przemysłu. W 1726 r. powstało przedsiębiorstwo do wydobywania rud miedzi w „uiezdach” (okręgach) tomskim i kuźnieckim, a kilka lat później altajski okręg wydobywczy specjalizujący się w pozyskiwaniu żelaza, miedzi i srebra³⁷. Następnie powstają kopalnie nad Jenisejem i w okręgu nerczyńskim. Do połowy XVIII w. zwiększono zasięg założonych faktorii produkcyjno-handlowych o zachodnie wybrzeża Ameryki Północnej, od Alaski po Kalifornię³⁸. Wraz z rozwojem miast pojawili się na Syberii pierwsi badacze kraju i jego bogactw naturalnych. Odkrycie Kamczatki i pierwszy jej opis przez Władimira Ałlasowa w 1701 r. dało asumpt do poszukiwań i zbadania Wysp Kurylskich. Oświeceni doradcy cara Piotra I Wielkiego, na jego polecenie przystąpili do organizowania ekspedycji naukowych w głąb Syberii i w 1716 r., m.in. zawarto umowę z Danielem Gottlibem Messerschmidtem na takie badania. D.G. Messerschmidt spędził na Syberii siedem lat, w ciągu których zajął się opi-

³⁵ Z. Łukawski, *Historia*, s. 109–116.

³⁶ Ibidem, s. 123–124.

³⁷ Ibidem s. 126.

³⁸ Dopiero w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XVIII w. Rosjanie zaczęli działać aktywniej w Ameryce. Rozwijał się przede wszystkim handel. W 1799 r. powołano Kompanię Rosyjsko-Amerykańską, jednak liczba rosyjskich kolonizatorów nigdy nie przekroczyła 400. Zapewne z tego powodu w *Rußischer Atlas z 1745 r.* brak obrazu ziem Alaski.

sem regionu oraz obyczajów i języków miejscowej ludności. Ponowne badanie tych terenów miało miejsce w 1728 r. Kilka lat później wyprawa geodetów Iwana Fiodorowa i Michała Gwozdiewa potwierdziła ostatecznie istnienie cieśniny między Azją a Ameryką.

Również sam car był inicjatorem wielu przedsięwzięć naukowych z zakresu m.in. geografii i kartografii. W 1718 r. po powrocie Piotra I z kolejnych podróży do Amsterdamu i Paryża³⁹, powstała idea powołania Rosyjskiej Akademii Nauk. Prace przygotowawcze trwały parę lat i w styczniu 1724 r. Senat otrzymał do rozpatrzenia projekt dekretu (oczywiście zaakceptowanego przez cara). Pierwszymi członkami akademii byli cudzoziemcy, między innymi szwajcarski matematyk Daniel Bernoulli oraz francuski astronom i kartograf Joseph-Nicolas Delisle, będący od 1715 r. członkiem Francuskiej Akademii Nauk. W 1726 r. przybył on na zaproszenie cara i Rosyjskiej Akademii do Petersburga w celu utworzenia i prowadzenia szkoły astronomii, która miała szkolić rosyjskie kadry nauczycieli. W Rosji pracował do 1747 roku⁴⁰. Między innymi w 1737 r. przedsięwziął prace nad pomiarami długości południka przechodzącego przez Sankt Petersburg. Instrukcja pomiarów kraju powstała w 1738 r.; jej autorami byli sam Delisle i szwajcarski matematyk Leonhard Euler⁴¹, zaś obserwacje astronomiczne rozpoczęto w Archangielsku⁴². W 1740 r. w położonej nad Obem miejscowości Berezowo Delisle obserwował zaćmienie słońca przez Marsa. Wszystkie te prace przygotowywały grunt do opracowania mapy generalnej Cesarstwa Rosyjskiego. Prace te były prowadzone w dużej mierze pod okiem cara, który rozumiał, że do efektywniejszego zagospodarowania tak rozległych przestrzeni niezbędne są szczegółowe oraz przeglądowe mapy jego władztwa.

Stopniowe, ale zakrojone na szeroką skalę prace pomiarowe i opracowanie na ich podstawie map pozwoliło na opublikowanie przez Rosyjską Akademię Nauk atlasu wszystkich ziem Cesarstwa Rosyjskiego. *Rußischer Atlas welcher in einer General Charte und neunzehn Special Charten das gesamte Rußische Reich* opracowany pod kierunkiem Joseph-Nicolasa Delisle, wydany w Petersburgu w 1745 roku, składał się z dziewiętnastu map regionalnych oraz mapy generalnej całego państwa⁴³ wykonanych głównie pod kierunkiem

³⁹ Pierwszą podróż do krajów europejskich Piotr I Wielki odbył w latach 1697–1698; odwiedził wówczas Anglię i Holandię.

⁴⁰ Marie-Anne Chabin, *L'astronome français Joseph-Nicolas Delisle à la cour de Russie dans la première moitié du XVIIIe siècle*, w: *L'influence française en Russie au XVIIIe siècle*, red. J.-P. Poussou, A. Mézin, Y. Perret-Gentil, Institut d'Études Slaves, Paris 2004, s. 254–255, 503–508.

⁴¹ L. Bagrow, *A History*, vol. 2, s. 149.

⁴² Obszernej w: A. V. Postnikow, *Razvitie kartografii*, s. 138–149; L. Bagrow, *A History*, vol. 2, s. 177–187.

⁴³ Przechowywane w zbiorach egzemplarze różnią się zawartością, np. w Library of Congress w atlasie jest także mapa bitwy z 1739 r. *Plan Batalii pri Stawuchanakh w Moldawii* = *Plan der Bataille bey Stovutschane in der Moldau zwischen der Russisch-Kayserl*, w skali 1:18 585 oraz Ładozskoe ozero i Finskii zaliw = *Lacus Ladoga et Sinus Finnicus*, w skali 1:343 545 z datą opublikowania 1735.

Iwana K. Kiriłowa⁴⁴. Mapy miały tytuły w dwóch językach – niemieckim i po łacinie, natomiast nazwy na mapach zapisano po rosyjsku cyrylicą i alfabetem łacińskim. Całość poprzedzono sześcioma stronami wstępu oraz dwiema tablicami zawierającymi objaśnienia budowy nazw geograficznych oraz spis obiektów na planie Moskwy. Mapy są sygnowane nazwiskami rytowników, takich jak: Ellinger, Unversagt, Zubov i Rostovtsev. Mapy części europejskiej od 1 do 13 były opublikowane w skali 1:1 470 000⁴⁵, a części syberyjskiej 1:3 444 000⁴⁶.

Porównanie nowo opracowanej mapy generalnej Rosji w *Rußischer Atlas* z jej odpowiednikiem w *Čerteżnej Knigie Sibiri* daje wyobrażenie o olbrzymim kroku w zbliżeniu wyników pomiarów do rzeczywistości oraz rozwoju kartografii rosyjskiej w okresie zaledwie czterdziestu kilku lat. Obrazują to ryciny 6 oraz 11a i 11b. Narysowanie map w odwzorowaniu stożkowym i podanie skal mianowanych na każdym arkuszu znacznie podniosło ich merytoryczną wartość⁴⁷.

Jak pokazuje rycina 11, ogólny obraz Syberii, a szczególnie zarys jej morskich wybrzeży jest znacznie zbliżony do rzeczywistego. Jednak, gdy wejdziemy w szczegóły, to możemy jeszcze znaleźć obszary błędnie przedstawione. Wybrzeża rosyjskiego Dalekiego Wschodu, które zaczęto badać najpóźniej, a osadnictwo było tam wówczas jeszcze bardzo rozproszone i cechowało się małą liczbą miejscowości, zostały w rogu mapy północno-wschodniej Rosji pt. *Ora extrema borealior Sibiriae orientem respiciens* przedstawione z małą dokładnością co ilustruje rycina 12. Natomiast na mapie *Mappa generalis totius Imperii Russici* został w znaczący sposób poprawiony obraz Zachodniej Syberii, który na mapie Riemiezowa był co prawda stosownie wypełniony treścią geograficzną, ale z powodu mało precyzyjnych pomiarów terenowych był źniekształcony (ryc. 13).

W na mapie generalnej Rosji z roku 1745 Prowincja Tobolska, leżąca z dorzeczem Obu z Irtyszem, jak również biegi tych rzek uzyskały prezentację bardzo zbliżoną do pokazywanej na mapach nam współczesnych. Co prawda obszary północne tej prowincji cechuje pewne przewiększenie skali prezentacji, ale kształty półwyspu Jamał oraz Zatoki Obskiej są zaskakująco zbliżone do rzeczywistych (ryc. 13 a,b). Natomiast na południe od Tobolska do rzeki Tobol wpływają trzy rzeki, idąc od północy: Tawda („R. Tawda”) z położonym nad nią Pelymem, Tura („R. Tura”) z jej północnym dopływem Tiumeniem i południo-

⁴⁴ Skorowidz map w atlasie w: L. Bagrow, *A History*, vol. 2, s.191, ryc. 69.

⁴⁵ Skala wynika z przeliczenia skali mianowanej – 35 wiorst odpowiada jednemu calowi.

⁴⁶ Skala wynika z przeliczenia skali mianowanej – 82 wiorsty odpowiadają jednemu calowi.

⁴⁷ Obszerniej o matematycznych podstawach map w atlasie w: T.N. Melnikova, *The Mathematical bases of Russian maps of the 18-th century*, w: *Essays on the history of Russian cartography 16th to 19th centuries*, „Monograph”, no. 13/1975, Toronto 1976, s. 43–49, 55.

wym rzeką Pyszmą („R. Pyszma”) oraz rzeką Iset’ („R. Iset”). Ten układ rzek bardzo dobrze przedstawia *Mappa generalis totius Imperii Russici*, a potwierdza go przedstawienie na mapie *Kurganskaja, Novosibirskaia, Omskaia i Tomskaja*

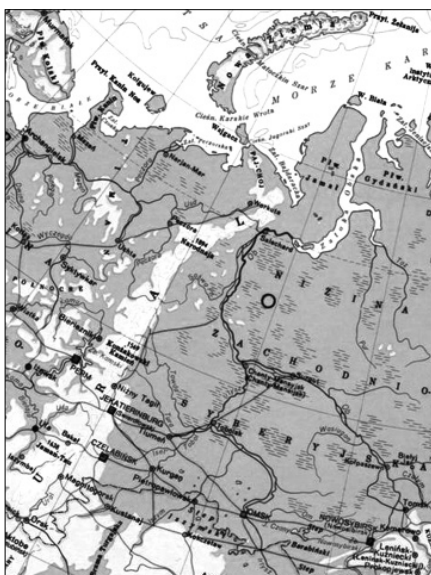

a

b

Ryc. 12. Porównanie obrazu Półwyspu Czukockiego na mapach: (a) SSSR, *Fizičeskaja karta* w skali 1:20 000 000 w *Geografičeskij atlas dla učitelej sredniej školy*, s. 105 oraz (b) na mapie w skali 1:3 444 000 w *Rußischer Atlas*

a

b

Ryc. 13. Porównanie obrazu zachodniej Syberii na mapach: (a) ZSRR w skali 1:20 000 000 w *Powszechnym atlasie świata*, PPWK 1974, s. 68 oraz (B) *Mappa generalis* w *Rußischer Atlas* w skali 1:9 030 000

oblasti w skali 1:5 000 000 w atlasie pt. *Geografičeskij atlas dla učitelej sredniej školy*, s. 139⁴⁸.

Jak pokazują ryciny 12 i 13, narysowanie map Syberii w *Rußischer Atlas* w odwzorowaniu stożkowym, podanie skal mianowanych na każdym arkuszu, zastosowanie znaków umownych analogicznych do tych używanych w europejskich oficynach kartograficznych spowodowało dostosowanie jakości tych map do wydawanych w najlepszych oficynach Europy. Rosyjskie mapy Syberii stały się czytelne dla odbiorców i w późniejszym okresie stanowiły materiał źródłowy uzupełniający obraz kartograficzny na większości drukowanych map Azji od drugiej połowy XVIII wieku.

5. Podsumowanie

W artykule opisano proces poznawania Syberii i przebieg rosyjskiej kolonizacji jej ziem od połowy XVI w. do połowy XVIII w. udokumentowany na mapach Rosji z lat 1562–1745. Celem autorki artykułu było rozpoznanie korelacji między rozwojem procesu poznawania nowych ziem Syberii a zasobem informacji geograficznej na mapach tego obszaru.

Do połowy XVI w. władcy rosnącej terytorialnie Rosji nie potrzebowali map generalnych sąsiednich obszarów Syberii. Pierwszą mapą pokazującą kompleksowo ziemie zachodniej Syberii była mapa *NOVA ABSOLVTAQVE RVSSIAE* A. Jenkinsona wydana w 1562 r. oraz jej popularna wersja *RVSSIAE, MOSCOVIAE & TARTARIAE descriptio*, w redakcji A. Orteliusa z 1570 roku. Prezentują one aktualną (po 1552 r.) sytuację polityczną na wschodnich i południowych granicach Rosji, przy czym informacje o Syberii świadczą o nieskolonizowaniu tego terenu.

W 1701 r. opracowano atlas *Čertežna Kniga Sibiri* z mapami S. Riemiezowa wykonanymi z wykorzystaniem prostych pomiarów. Pokazują one obszar całej podbitej Syberii wraz z rosyjskim Dalekim Wschodem. Przy ogromnej liczbie szczegółów dotyczących osadnictwa, sieci wód lądowych oraz przebiegu linii brzegowej, obraz jest kartometrycznie niepoprawny, zaś przebieg pasm górskich zbyt uproszczony.

Do sporządzenia nowoczesnych map państwa nazwanego w 1721 roku Imperium Rosyjskim sprowadzono specjalistów z zagranicy. Efektem ich prac był *Rußischer Atlas* z 1745 r. wykonany na podstawie zdjęć terenowych prowadzonych przez wykształconych w Rosji geodetów i kartografów. Całość opracowaną pod kierownictwem Josepha-Nicolasa Delisle cechuje zastosowanie precyzyjnych metod pomiarów oraz najnowszych rozwiązań kartograficznych.

⁴⁸ Porównaj: E.P. Rostocewa, *Geografičeskij atlas dla učitelej sredniej školy*, Moskwa, 1967, s. 139, mapa w skali 1:5 000 000 uwzględnia rzekę Pyszmę.

W świetle przeprowadzonej analizy porównawczej można, choć z pewnymi zastrzeżeniami, stwierdzić, że ówczesnie publikowane mapy wiarygodnie dokumentują ekspansję Rosji na wschód.

Literatura

- Bagrow L., 1947, *Sparwenfeld's Map of Siberia*, „Imago Mundi”, vol. 4, issue 1, s. 65–70.
- Bagrow L., 1954, *Semyon Remezov – a Siberian Cartographer*, „Imago Mundi”, vol. 11, issue 1, s. 111–125.
- Bagrow L., 1975, *A History of the Cartography of Russia up to 1600*, vol. 1, Wolfe Island, Ont.
- Bagrow L., 1975, *A History of the Cartography of Russia up to 1800*, vol. 2, Wolfe Island, Ont.
- Bagrow L., 2005, *Istorija russkoj kartografii*, Moskwa.
- Chabin Marie-Anne, 2004, *L'astronome français Joseph-Nicolas Delisle à la cour de Russie dans la première moitié du XVIIIe siècle*, w: *L'influence française en Russie au XVIIIe siècle*, red. J.-P. Poussou, A. Mézin, Y. Perret-Gentil, Institut d'Études Slaves, Paris, s. 514–515.
- Dražniuk A.A. (red.), 2003, *Čertežna Kniga Sibiri sostavlenaja Tobolskim synom bojarskim Siemionom Remezovym w 1701 godu*. Tom I, *Faksimilowoje izdanie*, tom II, *Issledowania, pierievod, kommentarii, ukazateli*, Moskwa.
- Goldenberg L. A., 1971, *The atlases of Siberia by S.U. Remezov as a source for old Russian urban history*, „Imago Mundi”, vol. 25, issue 1, s. 39–46.
- Górski H. (red.), 2004, *Powszechny atlas świata*, Warszawa.
- Keuning J., 1956, *Jenkinson's map of Russia*, „Imago Mundi”, vol. 13, issue 1, s. 172–175.
- Kivelson V.A., 2009, *Exalted and Glorified to the Ends of the Earth: Imperial Maps and Christian Spaces in Seventeenth- and Early Eighteenth- Century Russian Siberia*, w: *Akerman, The Imperial map. Cartography and the mastery of empire*, red. R. James Chicago, s. 47–91.
- Łukawski Z., 1981, *Historia Syberii*, Wrocław.
- Maksimov I.T. (red. map), 2003, *Voенно-istoričeskij atlas IX–XX veka*, Moskwa.
- Melnikova T.N., 1976, *The Mathematical bases of Russian maps of the 18-th century*, w: *Essays on the history of Russian cartography 16th to 19th centuries*, „Monograph”, no. 13/1975, Toronto, s. 43–56.
- Postnikov A.V., 1985, *Razvitie kartografii i voprosy ispolzovania staryh kart*. Moskwa.
- Rostoceva E.P., 1967, *Geografičeskij atlas dla učitelej sredniej školy*, (wyd. 3), Moskwa.
- Rybakov B.A., 1974, *Russkije karty Moskvii XV – načala XVI veka*, Moskwa.

- Sališev K.A., (red), 1959, *Atlas istorii geografičeskikh otkrytij i issledovanij*, Moskva.
- Szykuła K., 2000, *Mapa Rosji Jenkinsona (1562) – kolejne podsumowanie wyników badań*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 71, z. 1, s. 67–97.
- Yefimov A.V. (red), 1964, *Atlas geografičeskikh otkrytij v Sibiri i v severno-zapadnoj Amerike XVII–XVIII vekov*, Moskva.
- Zoon I., 2010, *The Caspian Sea Encyclopedia*, Berlin.
-

A map as a document of Russian colonization of Siberia until the mid-18th century

Lucyna Szaniawska

Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN

E-mail: lucyna-szaniawska@wp.pl

Summary: The article examines the process of exploration of Siberia and the history of its Russian colonization from the mid-16th until the mid-18th century, as documented on the maps of Russia from 1562–1745. The purpose of the article is to analyse the correlation between the resource of geographic information on the map and the process of exploration of the new lands of Siberia.

Until the mid-16th century, rulers of the territorially growing Russia did not need general maps of the neighbouring areas of Siberia. The first general map of the lands of Western Siberia was the *NOVA ABSOLVTAQVE RVSSIAE* map by A. Jenkinson, published in 1562, and its popular version *RVSSIAE, MOSCOVIAE & TARTARIAE descriptio*, edited by A. Ortelius in 1570. They depict the post-1552 political situation on the eastern and southern borders of Russia. At the same time, the information about Siberia proves that this territory had not been colonized yet.

In 1701, the *Čertežna Kniga Sibiri* atlas was published, with the maps by S. Remezov made on the basis of simple surveying. They show the area of the entire conquered Siberia with the Far East. Despite a huge number of details describing the settlement, the inland waterway network and the coastline, the image is cartometrically incorrect, whereas the location of mountain ranges is overly simplified.

To make modern maps of the Russian Empire founded in 1721 specialists were brought from abroad. The outcome of their work was the *Rußischer Atlas* of 1745 made on the basis of surveying done by land surveyors and cartographers educated in Russia specifically in order to perform this task. The entire atlas

edited under the direction of Joseph Nicolas de L'Isle is characterized by the use of precise methods of surveying and the most up-to-date cartographic solutions.

In the light of the conducted comparative analysis one may, albeit with some reservations, conclude that the then published maps reliably document Russia's expansion to the East.

Keywords: map as a document, maps of Syberia, Anthony Jenkinson, Abraham Ortelius, Semyon Remezov, Joseph Nicolas de L'Isle
